

گفتارهایی در باب تاریخ و فرهنگ شهر بهشت (فصل سده‌وزدهم)
مشهد به روایت «فردوس‌التواریخ» (بخش نهم)

مزمیه ترابی) ما در مجموعه مشهدیات و به فراخور موضوعاتی که مطرح شده است، گاه‌به‌گاه تاریخ ساخته شدن اماکن متبرکه را بررسی و گزارش‌های مربوط به آن را مرور کرده‌ایم. یکی از مباحث جذاب مربوط به تاریخ حرم رضوی، احداث بنای روضه منوره است؛ قدیمی‌ترین ساختمان حرم امام رضا^ع که ضریح مطهر حضرت در آن قرار دارد؛ ساختمانی که برخی معتقدند در طول تاریخ، تغییرات فراوانی را تجربه کرده است. فاضل بسطامی در کتاب «فردوس‌التواریخ»، ضمن بحث درباره تاریخ ساخت‌وساز در حرم ثامن‌الحجج^ع، احداث گنبد بر فراز مرقده را به دوره سلجوقی و عهد سلطان سنجر منسوب می‌کند. وی می‌نویسد: «در کتاب انساب‌النواصب، مذكور است که شهرت دارد گنبد مبارک مطهرمنور مقدس امام‌علی بن موسی‌الرضا^ع در زمان سلطنت و پادشاهی سلطان سنجر ساخته شده و تاحال باقی است». آن‌گاه ضمن شرح و بسط برخی روایاتی که درباره علاقه سلطان سنجر به حرم رضوی وارد شده است، تصریح می‌کند: «مظنون بلکه مقطوع است که این آثار خیر در این روضه عرش درجه در زمان سلطنت سلطان سنجر به عمل آمده، زیرا که او را از مروچین ملت بیضای نیوی در رأس مائه پنجم از هجرت شمرده‌اند و احتمال تشیع او هم می‌رود، زیرا که او مرید حکیم سنائی بوده و قصیده حکیم سنائی در حق او مشهور است». صرف‌نظر از اینکه آیا ادعای فاضل بسطامی درباره ساخت بنای گنبد و توسعه عمرانی در حرم رضوی، مربوط به دوره سلجوقی و عهد سلطان سنجر، درست است یا نه، ذکر چند نکته برای ارزیابی ادعای وی ضرورت دارد که دو نکته را در این قسمت و الباقی را در قسمت‌های بعد بررسی خواهیم کرد:

نخست؛ ساختمان روضه منوره چنان‌که در برخی مطالعات مشخص شده است، مربوط به کاخ حمیدین قحطیه است و حتی برخی پژوهشگران، آن را به دوران قبل از اسلام منسوب می‌کنند. باتوجه به رونق احداث چهارطاقی در خراسان و وجود نمونه‌هایی از چهارطاقی‌های قدیم مانند «بازه هور»، از دوره ساسانی) در هفتادکیلومتری مشهدونیز، پژوهش‌هاودیدگاه‌های بزرگانی مانند استاد دکترعلی اکبر فیاض که تکمیل بنای قدیم حرم را با استفاده از شواهد مستند، شبیه بنای «میل‌ایاز» (مقبره ارسلان جذاب در نزدیکی سنگ بست) و مربوط به عهد غزنوی دانسته‌اند. فرض بدون گنبد بودن حرم مطهر تا قرن ششم و دوره سلطان سنجر، کمی بعید و دور از ذهن به نظر می‌رسد و در نهایت شاید بتوان تعمیر و ترمیم گنبد را به دوره او منسوب کرد.

دوم: همان‌طور که در قسمت‌هایی از مشهدیات هم بررسی کردیم و توضیح دادیم، نقش اصلی فعالیت‌های عمرانی مشهد و حرم رضوی را در عهد سلطان سنجر، اولا «آل کاکویه» و ثانياً «ابوطاهر قمی»، وزیر سلطان، برعهده داشته‌اند. می‌دانیم که در همین دوره، در پی یک اختلاف مذهبی، اهالی توس به مشهد هجوم آورده، از کشته، پشته ساختند و در این هنگام، سنجر و سپاهیان‌ش در منطقه طرق، اردو زده بودند و ظاهراً هیچ اقدامی برای جلوگیری از کشتار انجام ندادند. نباید فراموش کرد که در این عهد، تشیع دوازده‌امایه در اقلیت بود و شافعی‌ها که پشتوانه حکومت سلجوقی را داشتند و اسماعیلی‌ها که قلعه‌های مستحکم و جریان‌ت‌روزیستی خاص خود را دنبال می‌کردند، جنگی بی‌وقفه و مداوم داشتند و به همین دلیل، نمی‌توان چندان به این نقل‌قول‌ها درباره ارادت سلطان سنجر اعتماد کرد، هر چند که رد یک باره آن‌ها هم چندان صواب نیست.

ادامه دارد....

پول در بانک وفرماندار در تهران!

یک روز برفی در مشهد / سال ۱۳۵۰ خورشیدی

اردلان آذر ۱۳۲۰ وقتی مشهد در اشغال متفقین است و مردم از ترس قطعی هرچه دارند ذخیره می‌کنند، یک اتفاق عجیب رخ می‌دهد، مردمی که همیشه با آمدن سرما به فکر مستمندان می‌افتادند و هر کدام برای سیر کردن شکم گرسنگان و ایجاد سرپناه برای بی‌خانمان‌ها سهمی به گردن می‌گرفتند، به یکباره کنار می‌کشند. هر کسی به فکر خودش است. نه از دست مسئولان آبی می‌چکد نه در دل اغنیا رحمی می‌ماند، آن‌چنان که روزنامه آزادی در هفدهم آیین ماه می‌نویسد: «امسال سرما به حدی شدت یافته که سال هاست مشهد چنین سرمایی به خود ندیده است. همه سال اوضاع طوری بود که اشخاص خیرخواه می‌توانستند اعاناتی جمع کرده، از مرگ و میر فقر جلوگیری کنند، لیکن امسال اوضاع طور دیگری شده است. کمیسیون تعاون بینوایان که در شهرداری تشکیل شده، نیز جز چند هزار تومان، در دسترس ندارد و تمام چشم امید ما به همان ۷۵۰ هزار ریالی که اعلی حضرت برای بینوایان این شهر عطا فرموده‌اند، دوخته است و امیدوار بودیم که آن پول به درد فقر و لختی‌ها و بیچارگان خواهد خورد. از قضا آن پول هم در بانک موجود است ولی چون باید به امضای فرماندار پرداخته بشود و آقای فرماندار هم معلوم نیست چرا از تهران نمی‌آیند، کمیسیون هیچ کار نمی‌تواند بکند!...

افسوس که جای «نداری و حسن مروت و عاطفه انسان دوستی فقط حس ریا و عوام‌فریبی را به کمال داریم و دیگر هیچ! ا! شاء...! طوفان استغنائی حق خواهد وزید و ما مردم ریاکار را ریشه‌کن خواهد کرد، شاید در این سرزمین به‌جای ما، خاشاک‌های زهرآگین، گل و ریحان بروید».

۱۵

دو طرف ساختمان هستند. این باستان شناس با اشاره به این اتاق‌های عجیب، کاربرد ساختمان را خزانه معرفی می‌کند. معماری پیکانی پنجره‌ها نیز گویا به منظور تأمین نور بیشتر برای فضا‌های داخلی بوده است. جعفری همچنین کاربری اتاق‌های ساختمان را انباری و نگهداری کالاهای اساسی می‌داند که مشابه آن در محوطه‌های تاریخی دیگر از جمله گودین‌تپه، نوشیجان‌تپه و تپه ازبکی در غرب کشور، شناسایی و معرفی شده است. متأسفانه کوره‌ها سبب تخریب بخش عظیمی از داخل این سازه شده‌اند و شانس‌ی برای کشف جزئیات بیشتر باقی نگذاشته‌اند. او درباره دلیل خزانه خواندن این بخش توضیح می‌دهد: «در دوران ماد و هخامنشی با وجود سکه، مبادله و پرداخت حقوق با کالاهای اساسی همچون گندم و جوانجام می‌شد. این محصولات در انداز‌های مشخص، درون خمره‌های بزرگ و کوچک مهر و موم و ذخیره می‌شدند تا در مواقع نیاز استفاده و مبادله شوند. بقایایی از گل‌مهرهایی با نقوش هندسی، حیوانی و انسانی در اتاق‌های این ساختمان کشف شده است که ما را از خزانه بودن این بخش، مطمئن می‌سازد. به نظر می‌رسد این بنا حدود ۱۵۰۰ مترمربع زیربنا داشته و شامل اتاق‌های متعدد بوده است.»

عدو سبب خیر می‌شود

در کنار خزانه، کوره‌هایی را که درباره خسارت‌های آن‌ها سخن گفته شد، می‌شود دید. سرپرست هیئت کاوش‌های باستان‌شناسی می‌گوید: «خاک‌برداری کوره‌ها از سال ۱۳۹۷ متوقف شده است اما طبق مصوبات متعدد اجرایی و حقوقی، مقرر کرده‌ایم دو کوره به محل دیگری منتقل شوند و یکی از کوره‌های قدیمی نیز برای ایجاد جاذبه‌های گردشگری، مرمت و بازپیرایی شود.»

آینده‌ای روشن با همراهی مردم

همراهی مردم محلی روستای نجف و شهر آشنخانه در به ثمر رسیدن اهداف این محوطه تاریخی، شایسته تحسین است. اهدای زمین برای ساخت موزه، تأمین مسی‌ردست‌رسی، رعایت ضوابط عرصه و حریم و حمایت از برنامه‌های مطالعاتی و عمرانی در محوطه تاریخی ریوی، جزو مهم‌ترین حمایت‌های مردمی است. محوطه تاریخی ریوی، تبدیل به پایگاه ملی میراث فرهنگی شده و فاز اول مسیر گردش سایت در آن به بهره‌برداری رسیده است؛ البته در فاز اول، تنها ساختمان تالار ستون دار و خزانه در معرض بازدید گردشگران قرار گرفته است و در سال‌های آینده، بخش‌های دیگر سایت نیز به مسیر بازدید افزوده خواهد شد. با این توصیفات، آینده ریوی روشن است و امیدواریم با اعلام دقیق زمان گشایش این سایت گردشگری، درنگی ارزشمند در راه مشهد-شمال برپایان فراهم شود.

گزارشی درباره بازدید از محوطه باستانی ریوی در خراسان

روباهی بازمانده از عصر مفرغ

خشتی با کاربری خزانه در مرکز، ساختمان خشتی بزرگی با تالار ستون دار در بخش جنوبی، ناحیه صنعتی کوره‌های پخت سفال در شمال و بقایای منازل مسکونی و ساختمان‌های کوچک در سرتاسر محوطه، حکایت از استقرار کالبدی شهری در محوطه تاریخی ریوی از دوران امپراتوری ماد تا امپراتوری ساسانی دارد.

تالاری با ستون‌هایی یادآور تخت جمشید

ادامه معرفی را با آغاز حرکت در مسیری که برای گردشگر در محوطه ایجاد شده است، بی‌می‌گیریم. اولین ایستگاه این مسیر در بخش جنوبی، محوطه ساختمانی خشتی موسوم به «تالار ستون دار» است که با دیوارهای قطور، اتاق‌هایی تودرتو و کوچک ایجاد شده است و به تالار ستون دارد دیگری منتهی می‌شوند. حالا بر سطح بقایای این ساختمان، یک سازه موقت فلزی ساخته و بخش‌هایی از آن برای درک بهتر گردشگران، بازپیرایی و مرمت شده است. سرپرست هیئت باستان‌شناسی محوطه می‌گوید: «به نظر می‌رسد این ساختمان که در اواخر دوران هخامنشی ساخته شده، تا دوران اشکانی نیز کاربرد داشته است. دو شاخصه مهم معماری این ساختمان، یک تالار ستون دار به ابعاد هجده در نه متر و یک اتاق کوچک گچ‌اندود است. ستونی شامل پایه پله‌ای شکل و گرد از جنس سنگ قرمز رنگ هم در این بخش، کشف شده است». جعفری درباره ابعاد این سازه هم توضیح می‌دهد: «طی پنج سال فقط پانصد مترمربع از این محدوده دارای ستون کاوش شده و متأسفانه کوره آجرپزی، سبب از بین رفتن بخش جنوبی آن شده است. حدود چهار سال دیگر نیز زمان، نیاز است تا کاوش‌ها در سه محور دیگر این بخش تکمیل شود.»

دزی در زیر خاک

در بخش جنوبی محوطه تاریخی ریوی، یک تپه به ارتفاع هشت متر قرار دارد که اولین مطالعات باستان‌شناسی در این محدوده، از همین تپه و در سال ۱۳۹۱ آغاز شده است. جعفری با این توضیح که این تپه بقایای یک دژ متعلق به دوران پادشاهی مادها و هخامنشیان است، می‌گوید: «با وجود کاوش‌هایی که در ترکمنستان و افغانستان انجام شده است، هنوز شناخت ما از شرق ایران، اندک است. ما می‌دانیم پارت یکی از ایالات مهم دوران هخامنشی و دروازه ورود به سرزمین‌های آسیای میانه بوده است»، البته این تنها دژ در ریوی نیست و کاوش‌های باستان‌شناسی، بقایای تخریب‌شده از یک دژ دیگر را نیز آشکار کرده است که مربوط به دوران اشکانی و ساسانی است.

ساختمان خشتی خزانه

همچنین در گذشته در بخش مرکزی محوطه ریوی، بقایایی از یک تپه و ساختمانی در دل آن قرار داشته است که قسمت بسیار زیادی از آن را کوره آجرپزی تخریب کرده، آن‌چنان که تنها یک چهارم از بنای آن باقی مانده است. به‌گفته سرپرست پایگاه ملی میراث فرهنگی محوطه تاریخی ریوی، در سال‌های مت‌مادی، کاوش بقایایی از یک ساختمان خشتی با ماهیت خزانه از این محل، کشف شده است. در نمای بیرونی این ساختمان، پنجره‌هایی پیکانی شکل وجود دارد و اتاق‌هایی به‌طور متقارن نیز در

شیرین سیدی درباره تاریخ خراسان و شرق ایران برخلاف محدوده غربی کشور، آگاهی چندانی در دست نیست. با این حال بن‌دیان درگز، شادیاخ نیشابور، تپه دامغانی سبزوار و آتشکده بازهور، گوشه‌ای از محوطه‌های تاریخی خراسان محسوب می‌شوند که از طریق کاوش‌های باستان‌شناسی، شناخته و سبب آگاهی ما درباره بخشی از تاریخ خراسان شده‌اند. با هدف معرفی یکی از این محوطه‌های تاریخی، همراه محمد جواد جعفری، سرپرست پایگاه ملی میراث فرهنگی محوطه تاریخی ریوی، گذری بر این سایت باستانی صدوپنجاه‌هکتاری در حوالی شهر آشنخانه و روستای نجف در شهرستان سملقان خراسان شمالی، داشته‌ایم و برایتان از یادگارهای باستانی آن گفته‌ایم.

سال‌های نخست شناسایی محوطه ریوی

محوطه ریوی در دشت سملقان، یکی از نقاط سرسبز شمال خراسان است که در نزدیکی جنگل گلستان قرار دارد و کوه‌های اطراف، این دشت کوچک را همچون حصاری دربر گرفته‌اند. یکی از محوطه‌های تاریخی این دشت که بقایایی از نخستین جوامع روستانشین (از هزاره ششم پیش از میلاد) را در خود جای داده است، تپه «قلعه‌خان» در روستایی به همین نام است. دومین محوطه مهم این دشت نیز محوطه تاریخی «ریوی» است که در بخش مرکزی دشت سملقان قرار دارد؛ البته تاکنون نام باستانی این شهر شناخته نشده است و «ریوی» در زبان کردی به معنی «رویه» است که به حفره‌های متعدد لانه روباه در سرتاسر این محوطه اشاره می‌کند.

سرپرست کاوش‌های باستان‌شناسی این محوطه، درباره سال‌های آغاز شناسایی و کاوش در ریوی می‌گوید: «محوطه ریوی سال ۱۳۴۶ خورشیدی در فهرست آثار ملی به ثبت رسید و در سال ۱۳۵۵ عرصه و حریم آن نیز تعیین و میله‌کوبی شد. متأسفانه در ابتدای دهه ۶۰، سه کوره آجرپزی در محدوده عرصه محوطه، مستقر شدند و بخش‌های وسیعی از این شهر تاریخی را کاملاً تخریب کردند. کاوش‌های باستان‌شناسی این محوطه مهم نیز با سه دهه تأخیر از سال ۱۳۹۱ آغاز شد. بررسی تصاویر هوایی سال ۱۳۳۵ حکایت از وجود تپه‌ها و سازه‌های گوناگون در محوطه ریوی دارد که در اثر فعالیت کوره‌های آجرپزی، کاملاً تخریب شده و امروز تنها چاله‌های عمیق و وسیع به جای آن‌ها باقی مانده است.»

محمد جواد جعفری مساحت باقی‌مانده این شهر تاریخی را حدود ۱۰ هکتار می‌داند که اگر همت و حمایت لازم وجود داشته باشد، می‌تواند بر روی آن مطالعه و سپس معرفی‌اش کرد. از سال ۱۳۹۱ تاکنون، نیز ۱۰ فصل کاوش باستان‌شناسی به‌صورت بین‌المللی، با همکاری مؤسسه باستان‌شناسی آلمان و با حمایت پژوهشگاه میراث فرهنگی کشور در این محوطه، انجام و اکنون علاوه بر مطالعات علمی، زمینه ایجاد سایت موزه گردشگری نیز در ریوی فراهم شده است. خبر خوش آنکه به‌زودی کوره‌های آجرپزی نیز از محوطه برچیده می‌شود.

گاه‌نگاری و نتایج مطالعات باستان‌شناسی محوطه ریوی

آنچه تاکنون از مطالعات باستان‌شناسی در محوطه ریوی حاصل شده است، حکایت از آن دارد که اولین شواهد استقرار جوامع بشری در این محوطه، مربوط به یک جامعه کوچ‌رو متعلق به حدود ۱۷۰۰ پیش از میلاد بوده که گورستان این مردم در بخش شمالی محوطه ریوی کشف شده است. پس از این، استقرار انسان‌ها در ریوی به‌صورت کوچ‌رویی و یک جانشینی ادامه‌پیدامی‌کننداتیکنه در حدود ۷۰۰ پیش از میلاد (هم‌زمان با پادشاهی مادها) شهری در این محدوده شکل می‌گیرد.

جعفری همچنین توضیح می‌دهد که در متون کهن، به وجود چندین شهر تاریخی در نواحی شمال خراسان اشاره شده است که شهرهای «دارا»، «آساک»، «تیمبرکس»، «زاد کرت» و «تراکسیانا» از جمله آن‌هاست؛ البته محل دقیق این شهرها تاکنون مشخص نیست و ریوی می‌تواند بقایای یکی از این شهرهای گم‌شده تاریخی نیز باشد. این باستان‌شناس معتقد است برای اثبات این احتمال‌ها به شواهد بیشتری نیاز است اما آنچه مسلم می‌نماید، این است که در این محوطه از عصر مفرغ (۷۰۰ پیش از میلاد) تا قرون اولیه اسلامی (۱۲۰۰ سال قبل) نشانه‌های سکونت، یافت شده است. بقایای دژ‌های نظامی در شمال و جنوب، ساختمان بزرگ

مزایده تنباکوهای توقیفی

طوبی اردلان | سوای قلیان که جزو سرگرمی‌های قدیمی ایرانیان محسوب می‌شد، هانری رنه دالمانی که در سال ۱۸۹۹ میلادی (۱۲۷۸ خورشیدی) از مشهد دیدن کرده، در سفرنامه خود از سه کارخانه کوچک سیگارسازی نیز نام می‌برد و می‌نویسد: «در این ایالت، سیگار زیاد مصرف می‌شود. توتون را از گیلان به اینجا می‌آورند و البته مدت چند سال است که کشت توتون در حوالی مشهد نیز معمول شده است.»

